

УДК 94(477)“16/20”

Ю. П. Присяжнюк

НА ДІЛІ, А НЕ НА СЛОВАХ...
(реконструкція погляду селян Наддніпрянщини
другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на інновації)

Автор обґрунтовує ідею ширшого використання системного підходу в історичних дослідженнях й на цій основі аналізує ставлення селян до інноваційних змін в умовах активізації соціально-економічної модернізації. Робить висновок, що новації, котрі “осідали” в картині світу селян, спиралися на лише почасти переосмислену й оновлену традицію.

Ключові слова: системний підхід, селянство, модернізація, інновація

Автор обосновывает идею широкого использования системного подхода в исторических исследованиях и на этой основе анализирует отношение крестьян к инновационным изменениям в условиях активизации социально-экономической модернизации. Делает вывод, что инновации, которые “оседали” в картине мира, опирались на лишь частично переосмысленную и обновленную традицию.

Ключевые слова: системный подход, крестьянство, модернизация, инновация.

The author grounds idea of wide use of system approach to historical researches and hereon analyses attitude of peasants to innovative changes in context of socio-economic modernization. The author comes to

conclusion that innovations in world view were based upon only partially reconsidered and renovated tradition.

Key words: *system approach, modernization, innovation*

Постановка проблеми. Проблема, яка цікавить автора, багатогранна. У межах пропоявної розвідки її можна сформулювати у двох основних аспектах. По-перше, у візії напрацьованого досвіду та перспектив оптимізації глумачення історичного процесу дослідниками, зрозуміло, через алгоритми заданих, реально використовуваних ними методологій. Утім, “боротьба методологій”, хоча й має ключове значення для розвитку історичної науки, у цьому разі привертає нашу увагу меншою мірою. Ризикуючи відразу потрапити під критику колег за таке нехтування теоретичними засадами науки, робимо це цілком свідомо, аби звільнити поле дискусії для ліпшого осмислення задуманого. При цьому враховуємо наступне: якість наукової візії часто-густо залежить не від обраної істориком парадигми за логікою застаріла – сучасна, а від його вміння розкрити потенціал кожної. Історіографія, й українська насамперед, позначається тією вадою, що залучений до її послуг той чи той методологічний інструментарій рідко коли отримував належне й послідовне використання. Автори нерідко, щоб підсилити вагомість пропонованих наративів, послуговуються заперечливо-критичним, а то й відверто огульним ставленням до альтернативних теоретичних схем і конструктів. Фраза про вірність об’єктивному, неупередженому, правдивому дослідженню на тлі “заангажованих, кон’юнктурних” робіт попередників посіла поважне місце у багатьох-багатьох студіях. Зокрема й доробку радянських і пострадянських істориків. Приміром, і дотепер панує думка, що ринок з’явився і “проростав” у житті розкріпаченого сільського люду ніби автоматично, ледве бува не за розпорядженням начальства, або вже напевне що без всякої “психологічної підготовки”. Мислення істориків було і здебільшого залишається приблизно таким: обставини й рішення влади значили якщо не все, то багато, тією чи іншою мірою вони відігравали вирішальну роль, а ось людина була готова жити за будь-якою моделлю – “феодальною”, “капіталістичною”, “соціалістичною”, власне – будь-якою, аби лише та модель була довершеною та соціально справедливою за попередню. За таких умов читачі чи слухачі (студенти, пересічні люди, які цікавилися доробком професійних істориків) перебувають у ситуації, коли самі мають додумувати пропонований концепт згідно з окресленими інтелектуалами закономірностями, тенденціями, явищами, процесами. Одним словом – розумовими поняттями/конструктами на кшталт “народ”, “революція”, “класова боротьба” і вже в такий спосіб намагатися уявляти реалії повсякденного життя індивіда, колективу, соціальної

групи, прошарку, верстви, спільноти в цілому. Зв’язок між локальним і загальним, змістом і формою, явищем і сутністю тлумачать спрощено, як і причини та наслідки, що зайняли свої стійкі й непорушні місця у структурі пізнавального процесу. Це по суті призвело до своєрідного завмирання методології, звело її присутність у наративах до відомого “джентльменського набору” принципів, способів, методів, при кон’юнктурно обов’язковій декларації відданості такою ж мірою кон’юнктурно домінуючій парадигмі. Другий аспект проблеми зумовлений розумінням того, що системний погляд на історичний процес має все ж розвиватися, принагідно вбираючи в себе чи, щонайменше, орієнтуючись на нові набутки гуманітарних наук. Сама системність як принцип і водночас методика пізнання дійсності є річчю консервативною, проте й вона повинна зазнавати певної еволюції. А тут змін/вдосконалення методології не уникнути. Бо, скажімо, одна справа мислити в контексті системи як історичного способу виробництва, і зовсім інша – системи як історичного типу культури.

Мету розвідки визначаємо наміром запропонувати власне системний підхід до пояснення феномену ставлення традиційного селянства до інноваційних змін в умовах помітної активізації процесів соціально-економічної модернізації, обравши для такого варіанту рефлексії культурно-антропологічну парадигму.

Виклад основного матеріалу. Попервах констатуємо: рільники-домогосподарі, керуючись логікою традиційного способу життя, повсякчасно переймалися буденним клопотом, у перипетіях якого вряди-годи знаходилося місце й для інновацій, проте сутність і реакція на них залишалися в межах патріархального світобачення. Формулюючи запит у такий спосіб, усвідомлюємо, що якоюсь мірою нав’язуємо об’єкту пізнання (селянам) свою “авторську ментальність” [6, с. 45]. Точніше спосіб мислення, таку собі власну подобу світу. Принаймні у тій її частині, де цей образ залежить від імперативу постійного пошуку чогось нового, раніше непізнанного. Для науковця, “культурне коріння” якого тісно пов’язане з таким сприйняттям дійсності, нав’язування комусь свого – це один із найбільших ризиків професійного ремесла [7, с. 149]. Утім, у цьому разі він почасти виправданий. Адже мешканці українського села не лише, так би мовити, на словах відчували вплив модерних змін у суспільстві. Вони щоразу мали вибирати, щоправда, у межах того буденного, що складало змісти і смисли чільних уявлень та міркувань, позначалося стереотипною архаїкою, лише самими селянами до кінця уявленою та зрозумілою своєю монотонною повторюваністю й надмірною емоційністю. До того ж, підси-

леною відчуттям відповідних пріоритетів важливості і значущості.

Вслухатися у “слова правди”, виголошених дідами, чиновниками, священиками, чи навіть тутешнім волосним старшиною (сільським старостою), вони не поспішали. І знали чому. Влада, яка перебувала за ойкуменою їхніх сімей, родин, власних господарок, довільного спілкування у громаді, сприймалася насторожено, бо існувала за суттєво відмінною внутрішньою логікою. Приміром, сільські урядники, а це переважно люди заможні, нерідко користувалися з безпорадності своїх найбідніших членів. Скажімо, на догоду дорослих синів, коли мова заходила про військову (до 1874 р. – рекрутську) повинність. Порушуючи закон, що забороняв забирати на службу єдиного годувальника, “капіталісти” односельці могли змовитися відрядити до царського війська єдиного вдовиного сина, давши змогу в такий спосіб уникнути солдатчини своїм чадам. Для самотньої жінки-матері ця несправедливість “від людей” викликати сльози до кінця її днів. Імовірно настільки зворушливо пройматиме, що вже аж ніяк не сприятиме душевному порозумінню з односельцями. Така одинока вдова ставитиметься байдуже, упереджено до будь-якої новинки. Надто, якщо вона з’явиться й поширюватиметься з ініціативи тих же заможних господарів.

А втім, проблему не варто сприймати виключно через призму персональних амбіцій і образ. Це майже вроджене відторгнення між індивідом і спільнотою завжди домінувало над тими усталеними способами комунікації, що формально забезпечували єднання селян із рештою людності, також правлячим режимом, державою. Варто враховувати, що сприяючи подоланню тимчасових труднощів, які виникали в житті хліборобів, чиновники разом на свій лад “виховували” їх (упередженість була взаємною), опріч іншого консервуючи в їхній картині світу традиційне світосприйняття, притаманні саме їм світоглядні цінності та манери поведінки. У свою чергу селянам була добре відома корумпованість усіх посадовців. Бо й самі “грішили”, коли справа доходила до вирішення конкретних проблем в адміністративних чи то судових інстанціях. Маючи нагоду спостерігати як у захисті своїх корпоративних інтересів бюрократія діє заодно, а їхня життєва правда нікому, часто навіть односельцям, не потрібна, хліборобам нічого не залишалося як продовжувати свій “монолог серця”. Тобто слова, як і раніше, мало поступатися почуттям. Матеріали польових досліджень наочно це підтверджують. Отак, у селах Полтавщини відомий етнограф Д. Яворницький почув від місцевих мешканців приказку “Казка – брехня, а пісня – правда” [8, с. 17]. І, напевне, не випадково, адже чи не всі паремії, що потрапили в поле зору дослідників, підтверджують автентичність такої норми. А ще абсолютна більшість сюжетів була пройнята “лісами”, “полями”, “луками”, “садками”, “дубочками”, “зозулями”, “криниченьками” [2]. Тобто

модерні впливи тоді ще майже не позначалися на патріархальній гармонії людини з природою.

Про типове ставлення до нових явищ селян, які могли з’являтися в їхньому житті, зокрема й за їхньою волею, свідчать спостереження В. Арнольда. Так, наприкінці XIX ст. на Херсонщині селянин середньої заможності й бідняк, при одноманітності техніки та технології господарювання, щорічно отримували однаковий врожай із десятини і вважали за потрібне витратити на закупівлю с/г реманенту один і той самий відсоток валового прибутку. Водночас, заможний селянин надлишок капіталів використовував на придбання знарядь і механізмів ліпшої якості. Та й воли, коні, корови в нього мали “пристойніший вигляд” [1, с. 102–103]. Проте у вбранні самих селян ця різниця не відчувалася. Арнольд уточнює, що “одягалися краще лише найбагатші” [1, с. 106]. Не надто різнилося й харчування. Ті, хто “мали своє”, тобто достатньо городини, мало купували що-небудь до столу, природно більше розраховуючи на працю членів своїх родин. І вже зовсім рідко підкуповували м’ясо й сало, що вважалося розкішшю.

Стійкість до модерних впливів повною мірою виявлялася повсюдно. Усе, що виходило за норми усталених уявлень, селяни сприймали насторожено. Перманентно нехтували ним, бо воно викликало душевний дискомфорт та породжувало різні соціально-побутові форми протесту. Інколи конфлікти переростали в більш-менш організовані виступи. Численні факти підтверджують саме такі реакції на новачки в господарстві, а також в управлінні, судовому підпорядкуванні, освіті. Причому, як правило, не мали принципового значення обставини, пов’язані з загальними тенденціями тогочасного розвитку суспільства чи, скажімо, логікою переконань і пояснень чиновників. Без перебільшення, селяни жили міркуваннями й етичними нормами традиційного укладу, коли, приміром, мали все своє, “крім кіс, солі та предметів розкоші” [3, с. 138].

Традиціоналізм як універсальний атрибут соціальної психіки українських хліборобів навряд чи можна визнати чимось надто унікальним на тлі загальноєвропейської історії. Схожу ситуацію на початку “індустріального” XIX ст. застаємо у французькому селі, де ще “нічого не проникало легко; навіть культура картоплі, яку з успіхом випробували..., аж ніяк не (відразу. – Ю.П.) входила до загального споживання” [5, с. 208]. Розмірковуючи свого часу про особливості формування ринкових відносин у аграрному секторі економіки Західної Європи протягом XVI–XVIII ст., Ф. Бродель констатував, що основною перепоною в еволюції с/г підприємництва в “дев’яти випадках з десяти” була не шляхетська надбудова, а те, що селянський світ радо ставив перешкоди інноваціям [5, с. 207]. Як це відбувалося в житті українських селян, засвідчує такий факт: наприкінці XIX ст. малороси віддавали перевагу гу-

жовому та річковому транспорту, ігноруючи залізничний. Траплялися випадки, коли хлібороби Єлизаветградського повіту везли свій товар до пристані, нехтуючи поруч збудованою залізницею [10, с. 9]. Позаяк усе нове обов'язково мало видозмінюватися в наповненій віруваннями та стереотипами свідомості й уже в такий спосіб отримувати пояснення, ставати мотивом до дій, тому й виникали рішення, які стороння людина могла вважати дивними й кумедними.

Історично нові форми й методи праці, які набували поширення в містах, почасти проникали в село, майже не руйнували стереотипів традиційного ставлення “хлопів” до праці. Б. Грінченко наприкінці XIX ст. мав, напевне, достатньо підстав констатувати, що український хлібороб і досі працює так, як працювали його предки, зовсім не свідомий нових способів господарювання, потрібних при виробленій, засміченій землі способів. Аби переконатися в цьому, варто лише “підслухати” самих мужиків. Ось “голоси”, датовані першим радянським десятиліттям. Розмірковуючи про сезонну й щоденну чоловічу роботу, сільчани звично говорили про оранку, сівбу, косовицю, лушіння стерні, возіння снопів, візникування. З їхніх розмов важко щонебудь дізнатися про запровадження передових способів обробітку ґрунтів, зразків нової техніки, прагнення розширити ринок збуту вирощеної продукції. Натомість раз по раз лунало, що якщо добрий чоловік, то в поміч жінці свиням їсти виносить, воду внесе в хату, соломі, картоплю з погребя, порастеся біля худоби надворі.

На відміну від селян Західної Європи, які, як зазначалося, також уперто трималися своєї парцелярної власності, рільники України сприймали й оцінювали землю радше не як юридичну чи економічну категорію, а як вартість здебільшого моральну. Так, після аграрних реформ 1860-х років вони продовжували вбачати в “годувальниці” посередника між Богом і людьми, через якого передається добро, Господня милість. Сиріч, за логікою модерну, ще тільки мали пройти переорієнтацію на інноваційні цінності, зрозуміти, сприйняти та оволодіти ринковою системою господарювання. Історична своєрідність цього процесу полягала в тому, що він мав відбуватися в умовах “великого розчарування”. А втім, не такого тотального, щоб у селян виникав сумнів у самому традиційному землеробському порядку. Радше навпаки – сформоване до середини XIX ст. і нікуди не зникле до початку XX ст. світосприйняття визнавало лише одну “правду”: людина (родина) повинна мати стільки землі, скільки в змозі обробити.

Посткріпосна еволюція селян носила спрощений, так би мовити, схематично-копіювальний характер. По суті йдеться про практику локального запозичення простолюдом досвіду модерніших прошарків населення. Результат, зрозуміло, досягався однобічний, бо хлібороби переймали власне не саму новизну, а її кальку (форму) чи фрагмент. Більше того, не позбув-

шись свого традиційного еґо, мали щоразу ніби зраджувати його. Десь на межі усвідомленого відчували моральну незручність, тому часто-густо поспішали відмовлятися чи переінакшувати те інтелектуально чуже й незвичне. Насамперед радикальне. Позаяк нове селяни сприймали надто персоніфіковано, то чергові “неприємності” звично пов'язували з “хижаками й експлуататорами” – чиновництвом, тими ж євреями-орендарями.

Акумуляція інновацій відбувалася за принципом конкретної доцільності. Безпосередня користь, локальний прагматизм, ситуативні обставини відігравали ключову роль. При цьому збереження першооснов патріархального буття продукувало своєрідні мисленнєво та поведінкові автоматизми. В умовах поживлення модерних тенденцій у суспільстві це на свій лад виправдовувало існування дещо парадоксального стану малоросійської душі. Вона нібито ставала “сучасною” і водночас не набувала тієї якості, яка уможлиблювала її подальшу самогенерацію. Тому щоразу мало з'являтися нове переконливе явище чи, скажімо, екстравагантна і попередньо вже відома подія, покликана змушувати до наступного кроку “капіталізації”. О. Афанасьєв-Чужбинський зазначав, що “в селянському побуті можна запровадити багато корисних удосконалень, але для цього треба ґрунтовно знати, а головне вміти пояснити селянину користь від тієї чи іншої речі” [4, с. 37].

Спроба виявити до нетрадиційного явища щось більше, ніж побіжну цікавість, означала б намір засумніватися в притаманному їм ідеалі життєустрою. Тому чекати якогось самооновлення було марно. Запозичувати, переймати окремі новинки вдавалося лише шляхом їхньої фрагментарної кооптації. Причому усвідомлена корисність і доцільність аж ніяк не обов'язково повинні були впливати на зростання ваги інноваційного – у світогляді йому, як і раніше, належала маргінальна роль. Позаяк “капіталізованішими” у період, що його досліджуємо, виявилися хлібороби південно регіону, наведемо приклад із їхньої життєвої практики. Безпосереднє опитування близько півсотні хазяїв Херсонського повіту наприкінці XIX ст. засвідчило: незважаючи на суттєві відмінності в рівні заможності, тільки окремі з них торгували молочними продуктами, птицею, яйцями. І, що важливо відзначити, саме питання про збут населення майже завжди зустрічалося з показною зневагою, як таке, що відноситься до якихось другорядних речей. Спільною, що бодай візуально ототожнювала традиційне з інноваційним, була норма, розуміння якої знаходимо у словах “якщо немає спорів з сусідами”.

Історики досить багато наговорили про “відсталість”, “затурканість”, “тупість” селян. На наш погляд, провина хліборобів полягала лише в тому, що вони і в посткріпосну добу з її епохальними змінами трималися усталених віковичних порядків, зберігали культурну цілісність. Як “віддані носії” такої традиції залиша-

лися неспроможними самотужки по-модерному реалувати на інноваційні події, явища, процеси. Інтелектуальний приріст відбувався без нарощування інноваційно-практичних знань, частіше всього в межах рецептивного пізнання і самодостатнього милування. У цих обставинах такі титани душі, думки й слова як Т.Шевченко змушені були творити самі “за мільйони незрячих” [9, с. 51].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, притаманні хліборобам світоглядні настанови та орієнтири, соціальні інстинкти не виправдано протиставляти, а тим більше недооцінювати на тлі “радикально-інноваційного” прийдешнього. Новації, що приживалися в їхній картині(–ах) світу та відповідних суспільних практиках, спиралися на лише почати переосмислену й наповнену оновленим змістом традицію. Зрештою, йдеться про ту форму еволюції, коли витончений століттями мікросвіт перемелював і переварював чи не всі соціальні мікрокатаклізми, зберігаючи свою історично сформовану сутність. Хронологічне “розгортання” спільноти мало конвенціональний характер. Потреба забезпечувати селян, схильних повсякчасно призвичаювати нове під старе, інноваційними соціальними та політико-правовими нормами життєдіяльності ставала дедалі очевиднішою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арнольд В. Опыт изучения крестьянских расходов по данным 50 описаний крестьянских хозяйств Херсонского уезда / В. Арнольд. – Херсон: Изд. ХГЗ, 1899. – 130 с.
2. Архів Російського географічного товариства у м. Санкт-Петербурзі. – Р. 8. – Оп. 1. – Ед. хр. 11. – 174 л.
3. Афанасьев-Чужбинский А. Быт малорусского крестьянина (Преимущественно в Полтавской губернии) // Этнографический сборник. – Вып. 3. – 1858. – С. 129–156.
4. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию / А. Афанасьев-Чужбинский. – Ч. 1. Очерки Днепра. – Санкт-Петербург: Тип. Морского министерства, 1861. – с. 29–33.
5. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст.: у 3-х т. – Т. 2. Ігри обміну / Ф. Бродель; пер. з фр. Г. Філіпчук. – К.: Основи, 1997. – 585 с.
6. Вжозек В. Ментальность: макрокосм в микрокосме? / В. Вжозек // Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы “Анналов”. – Москва: Наука, 1993. – с. 44–45.
7. Вжозек В. Человек в социальной системе Фернана Броделя / В. Вжозек // Споры о главном... – С. 149–156.
8. Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського у м. Києві. – Ф. 8. – Оп. к.2. – Од. зб. 14. – 181 арк.
9. Маланюк Є. Шлях до Шевченка / Є. Маланюк // Український тижень. – 2010. – № 10. – с. 50–51.
10. Результаты исследования экономического значения грунтовых дорог // Сборник херсонского земства. – 1897. – № 4. – с. 1–58.